

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν εκδόθηκε ο παρών τόμος για πρώτη φορά το 2010, είχα επισημάνει στον πρόλογο ότι επιδίωξη μας ήταν η κάλυψη ενός μέχρι τότε υπαρκτού κενού στη νομική βιβλιογραφία της χώρας μας, που συνίστατο στην έλλειψη μιας σύντομης και περιεκτικής ερμηνείας των άρθρων του Αστικού Κώδικα, βασισμένης κυρίως στη νομολογία των δικαστηρίων. Η ευμενής υποδοχή, της οποίας έτυχε το έργο από τους Έλληνες νομικούς, δικαίωσε τις προβλέψεις του εκδότη, των συνεργατών και εμού.

Ωστόσο, στα δώδεκα χρόνια που μεσολάβησαν από τότε φυσικό ήταν να επέλθουν διάφορες νομοθετικές μεταβολές, οι οποίες κατέστησαν αναγκαία την ενημέρωση του έργου, προκειμένου να παραμείνει αυτό αξιόπιστο και χρήσιμο «εργαλείο δουλειάς».

Ο κύριος όγκος των νομοθετικών αλλαγών αφορά στις «Γενικές Αρχές» και το «Γενικό Ενοχικό» του Αστικού Κώδικα. Ενδεικτικά αναφέρονται ο ν. 4055/2012, που αναμόρφωσε την ΑΚ 346 σχετικά με τους τόκους επιδικίας· ο ν. 4139/2013, που τροποποίησε, μεταξύ άλλων, την ΑΚ 261 σχετικά με τη διακοπή της παραγραφής με την άσκηση αγωγής· ο νέος ν. 4182/2013 για τα κοινωφελή ιδρύματα· η αλλαγή του άρθρου 652 ΑΚ (με το άρθρο 49 του ν. 4611/2019) για την κατανομή κινδύνων μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου σε περίπτωση πρόκλησης ζημιών από τον εργαζόμενο· οι μεταβολές που επέφεραν σειρά νομοθετημάτων στο δίκαιο προστασίας του καταναλωτή· η αντικατάσταση της ΑΚ 56 για τη νόμιμη κατοικία του ανηλικού με τον πρόσφατο ν. 4800/2021· η θέσπιση του Γενικού Κανονισμού (ΕΕ) για την Προστασία Δεδομένων (679/2016)· καθώς και το πλήθος τροποποιήσεων που επήλθαν στον ΚΠολΔ με τον ν. 4335/2015 αλλά και μεταγενέστερους νόμους.

Πέρα όμως από τα επιμέρους άρθρα του Αστικού Κώδικα, εκδόθηκαν στα πεδία του εταιρικού και του εργατικού δικαίου νέα αυτοτελή νομοθετήματα, όπως π.χ. οι ν. 4072/2012 και 4548/2018, που αντανakλαστικά επηρεάζουν και τους συναφείς συμβατικούς τύπους, δηλαδή τη σύμβαση εταιρείας και τη σύμβαση εργασίας.

Παράλληλα με τη νομοθετική ενημέρωση του βιβλίου, πρόκληση για τους συνεργάτες-συγγραφείς αποτέλεσε και ο εμπλουτισμός του με τα πορίσματα της νεότερης και νεότατης νομολογίας των δικαστηρίων μας, τόσο στον τομέα της ερμηνείας των νέων νομοθετικών ρυθμίσεων όσο και στο πλαίσιο επεξεργασίας γενικών ρητήρων του ΑΚ και προσαρμογής αυτών στις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Πλούσια υπήρξε λ.χ. η συμβολή της νομολογίας στην ερμηνεία της νέας ΑΚ 261, αλλά και η νομολογιακή επεξεργασία των ΑΚ 288, 388, με τις οποίες τα δικαστήρια προσπάθησαν να παράσχουν λύσεις στα προβλήματα που προέκυψαν από την παρατείνόμενη οικονομική κρίση στη χώρα μας και τις έκτακτες κοινωνικές συνθήκες που δημιούργησε η πανδημία της Covid-19, προς την κατεύθυνση της αναπροσαρμογής ή/και κατάργησης πλήθους συμβάσεων της καθημερινής ζωής.

Συναφής με κάθε ερμηνευόμενη διάταξη βιβλιογραφία και νομολογία έχουν ληφθεί υπόψη από τους συγγραφείς μέχρι την παράδοση εκάστης συμβολής προς σελιδοποίηση. Μεταγενέστερες του χρονικού αυτού σημείου εξελίξεις (ιδίως δικαστικές αποφάσεις) έχουν επισημανθεί σε περιορισμένο βαθμό, στην προσπάθειά μας να αποφευχθούν αλλεπάλληλες προσθήκες και διορθώσεις, που θα καθυστερούσαν την ολοκλήρωση του έργου.

Η έκδοση του παρόντος τόμου καθυστέρησε σημαντικά εξαιτίας της αναμονής ψήφισης του νόμου 4967/2022, με τον οποίο αναμορφώθηκε ριζικά το δίκαιο της πώλησης του Αστικού Κώδικα κατά μεταφορά της Οδηγίας (ΕΕ) 2019/771 στο εσωτερικό μας δίκαιο.

Και τώρα η ώρα των ευχαριστιών: Εκτός από τους συνεργάτες-συγγραφείς, οι οποίοι με προθυμία –θα έλεγα ενθουσιασμό– δέχθηκαν να επικαιροποιήσουν τις συμβολές τους, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά για την καθοριστική συμβολή τους στην ολοκλήρωση της νέας έκδοσης τη *Διαμάντω Χαλβατζόγλου* και τους άλλους άξιους συνεργάτες των Εκδόσεων Π.Ν. Σάκκουλα, καθώς και τις πολύτιμες συνεργάτιδες στη γραμματεία του γραφείου μου *Ιωάννα Λυμπεροπούλου, Βίβιαν Αναστασοπούλου και Φαίη Ποντίκα*.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2022

Απόστολος Σ. Γεωργιάδης

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

(Κατά τη σειρά των άρθρων που επεξεργάστηκαν)

Εισαγωγή

στο Αστικό Δίκαιο και τον

Αστικό Κώδικα

Απόστολος Γεωργιάδης

ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Άρθρα 1-3	Απόστολος Γεωργιάδης	Άρθρα 174-184	Πάνος Νικολόπουλος
Άρθρα 4-33	Αλέξανδρος Μεταλληνός	Άρθρα 185-199	Γιώργος Λέκκας
Άρθρα 34-60	Κατερίνα Φουντεδάκη	Άρθρα 201-210	Διονύσης Φλάμπουρας
Άρθρα 61-126	Γιώργος Δέλλιος	Άρθρα 211-235	Βαγγέλης Πουρνάρας
Άρθρα 127-157	Μάνθα Βαρελά/Χρήστος Χασάπης	Άρθρα 236-239	Απόστολος Γεωργιάδης
Άρθρα 158-172	Πάνος Νικολόπουλος	Άρθρα 240-246	Ελένη Ζερβογιάννη
Άρθρα 173 και 200	Γιώργος Μεντής	Άρθρα 247-280	Χρυσούλα Μιχαηλίδου
		Άρθρα 281-286	Νίκος Γεωργιάδης

ΕΝΟΧΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Εισαγωγή	Απόστολος Γεωργιάδης	Άρθρα 556-573	Αντώνης Καραμπατζός
Άρθρα 287-288	Απόστολος Γεωργιάδης	Επίμετρο: Η Σύμβαση της Βιέννης για τη διεθνή πώληση κινητών	Αντώνης Καραμπατζός
Άρθρα 289-290	Ελευθέριος Καστρήσιος	Άρθρα 574-618	Ρόη Παντελίδου
Άρθρα 291-296	Πάνος Κοντογεωργακόπουλος	Άρθρα 619-647	Εμμανουήλ Λασκαρίδης
Άρθρα 297-304	Βιργινία Περάκη	Άρθρα 648-680	Δημήτρης Σιδέρης
Άρθρα 305-315	Ελευθέριος Καστρήσιος	Άρθρα 681-702	Αναστάσιος Βαλτούδης
Άρθρα 316-348	Σταμάτης Κουμάνης	Άρθρα 703-708	Αχιλλέας Μπεχλιβάνης
Άρθρα 349-360	Ζαφείρης Τσολακίδης	Άρθρα 709-712	Ευάγγελος Μαργαρίτης
Άρθρα 361-373	Ελένη Ζερβογιάννη	Άρθρα 713-729	Βασίλης Τουρνόπουλος
Άρθρα 374-388	Απόστολος Χελιδόνης	Άρθρα 730-740	Απόστολος Τασίκας
Άρθρα 389-401	Σταμάτης Κουμάνης	Άρθρα 741-784	Ρήγας Γιοβαννόπουλος
Άρθρα 402-409	Ευαγγελία Νεζερίτη	Άρθρα 785-805	Χρήστος Μαστροκώστας
Εισαγ. 410-415	Λάμπρος Κίτσαράς	Άρθρα 806-809	Δημήτρης Αυγητίδης
Άρθρο 410	Λάμπρος Κίτσαράς	Άρθρα 810-821	Χρήστος Φίλιος
Άρθρα 411-415	Απόστολος Τασίκας	Άρθρα 822-833	Χρυσούλα Μιχαηλίδου
Άρθρα 416-454	Αχιλλέας Μπεχλιβάνης	Άρθρα 834-843	Πέτρος Σελέκος
Άρθρα 455-470	Γιώργος Γεωργιάδης	Άρθρα 844-846	Δημήτρης Αυγητίδης
Άρθρα 471-479	Μάνθα Βαρελά	Άρθρα 847-870	Απόστολος Καραγκουνίδης
Άρθρα 480-495	Παναγιώτης Γιαννόπουλος	Άρθρα 871-872	Αντώνης Παπαδημητρόπουλος
Άρθρα 496-512	Νίκος Γεωργιάδης	Άρθρα 873-875	Βάγιας Παναγιωτόπουλος
Εισαγ. 513-573 και άρθρο 513	Αντώνης Καραμπατζός	Άρθρα 876-887	Νίκος Ελευθεριάδης
Άρθρο 513Α	Αντώνης Καραμπατζός / Δημήτρης Τίτσιος	Άρθρα 888-900	Νίκος Βερβεσός
Άρθρα 514-533	Αντώνης Καραμπατζός	Άρθρα 901-903	Γεώργιος-Αλέξανδρος Γεωργιάδης
Άρθρα 534-547	Αντώνης Καραμπατζός / Δημήτρης Τίτσιος	Άρθρα 904-913	Αναστάσιος Βαλτούδης
Άρθρα 548-553	Αντώνης Καραμπατζός	Άρθρα 914-938	Γιώργος Γεωργιάδης
Άρθρα 554-555	Αντώνης Καραμπατζός / Δημήτρης Τίτσιος	Άρθρα 939-946	Αντώνης Παπαδημητρόπουλος

Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο και τον Αστικό Κώδικα

Βιβλιογραφία: Γαζής, Σκέψεις για την ακμή του δικαίου και της νομικής επιστήμης, ΚριτΕ 1995, 13· Γεωργιάδης, Το Ιδιωτικό Δίκαιο στο κατώφλι του 21ου αιώνα, ΝοΒ 2001, 569· ο ίδιος, Η συμβολή του Αστικού Κώδικα στην ανανέωση του δικαίου, ΚριτΕ 1996, 123· ο ίδιος, Οι πηγές του ιδιωτικού δικαίου κατά την επανάσταση του 1821, ΕλλΔνη 2007, 645· Αστ. Γεωργιάδης, Το ιωβηλαίον του Αστικού Κώδικα, Αρμ 1996, 809· Δωρήσι, Εισαγωγή στο αστικό δίκαιο, τεύχος Α' (1991), σ. 202· Ζέπος, Η νεώτερα ελληνική επιστήμη του αστικού δικαίου (1954)· Ακίς Λαμπρόπουλος, Η πεντηκονταετία του Αστικού Κώδικος, Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών, τεύχος 9, σ. 193· Μαριδάκης, Τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής κωδικοποίησης, Ανάπτυπο από τα πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών (1947)· Πανταζόπουλος, Από της «λογίας παραδόσεως» εις τον Αστικόν Κώδικα (1947)· ο ίδιος, Αστικός Κώδιξ και «Εθνικόν» Δίκαιον (1945)· ο ίδιος, Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, Νομοφύλαξ και Κριτής Θεσσαλονίκης, Τόμος Κ. Αρμενόπουλου (1952), σ. 477· Πετρόπουλος, Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου² (1962)· Πισάκης, Η σημασία του νομικού έργου του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου (ανάπτυπο από το Β' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία) (2002)· Γ. Ρήγος, 50 χρόνια Αστικού Κώδικα – Η συμβολή της νομολογίας στην ερμηνεία και στην εφαρμογή του, ΕλλΔνη 1997, 11· Σταθόπουλος, στον ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου², Γενική Εισαγωγή· Ταμπακόπουλος, Η ιστορία της αποπερατώσεως του Αστικού Κώδικος (1943)· Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Η ιστορία των σχεδίων του ελληνικού αστικού κώδικος, ΑΙΔ 1937, 433· Τρωιάτος, Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου³, 2011.

Α. Το Αστικό Δίκαιο. Αστικό Δίκαιο είναι το γενικό ιδιωτικό δίκαιο, δηλ. το δίκαιο που ρυθμίζει τις έννομες σχέσεις όλων των προσώπων ως ιδιωτών, ανεξάρτητα από το επάγγελμα ή οποιαδήποτε άλλη ιδιότητά τους. Ο όρος «αστικό» δίκαιο είναι παραπλανητικός· αποτελεί απόδοση του όρου *ius civile* (*droit civil*, *Zivilrecht*, *Civil Law*, *derecho civil*) που σημαίνει αρχικά το δίκαιο του άστεως γενικά, δημόσιο και ιδιωτικό, αλλά περιορίστηκε αργότερα στην απόδοση μόνο του ιδιωτικού δικαίου. Σήμερα, πάντως, το αστικό δίκαιο δεν είναι το δίκαιο των αστών ή της αστικής τάξης αλλά το δίκαιο του κοινού ανθρώπου. Προσδιορίζει τον άνθρωπο από τη γέννησή του (ακριβέστερα και πριν από αυτήν: προστασία κυοφορούμενου) και τον παρακολουθεί σε όλη του την ζωή, ακόμα και μετά τον θάνατό του (ρύθμιση της κληρονομικής διαδοχής).

Το αστικό δίκαιο αποτελεί τον κορμό του ιδιωτικού δικαίου. Αρχικά μάλιστα, αστικό και ιδιωτικό δίκαιο ταυτίζονταν. Σιγά σιγά όμως αποσπάστηκαν από το αστικό δίκαιο και εξελίχθηκαν σε αυτοτελείς κλάδους του ιδιωτικού δικαίου το εμπορικό δίκαιο, το εργατικό δίκαιο, το τραπεζικό δίκαιο, το ιδιωτικό διεθνές δίκαιο και το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας. Έτσι το ιδιωτικό δίκαιο θεωρείται σήμερα έννοια γένους σε σχέση με το αστικό δίκαιο.

Το αστικό δίκαιο ρυθμίζει τις βασικές σχέσεις της ιδιωτικής ζωής και των ιδιωτικών συναλλαγών, όπως π.χ. τον γάμο και τις σχέσεις των μελών της οικογένειας μεταξύ τους, τις κυριότερες σχέσεις της καθημερινής συναλλαγής (πώληση, μίσθωση, δώρεα, δάνειο κ.λπ.), τις έννομες μορφές εξουσίας οικονομικών αγαθών από τον άνθρωπο (κυριότητα, νομή, δουλείες, ενέχυρο και υποθήκη), την τύχη της περιουσίας του ανθρώπου μετά τον θάνατό του.

Η σπουδαιότητα του αστικού δικαίου είναι ιδιαίτερως μεγάλη για τους εξής λόγους: α) Ρυθμίζει ολόκληρο σχεδόν τον ιδιωτικό βίο (οικογενειακό, κοινωνικό και οικονομικό) του ανθρώπου από τη σύλληψή του μέχρι και πέραν από τον θάνατό του. β) Παρουσιάζει σταθερότητα, γιατί οι ρυθμιζόμενες από αυτό σχέσεις δεν επηρεάζονται σημαντικά από τα διάφορα κοινωνικά καθεστώτα, τις οικονομικές μεταβολές ή την τεχνική πρόοδο. γ) Έχει υποστεί τη μεγαλύτερη επιστημονική επεξεργασία, αφενός γιατί η εμφάνισή του προηγήθηκε χρονικά από τους άλλους κλάδους του δικαίου και αφετέρου γιατί, λόγω του πανανθρώπινου χαρακτήρα του, ερευνήθηκε από τους επιστήμονες διαφόρων χωρών. Έτσι, οι έννοιες του αστικού δικαίου έχουν αποκτήσει ακριβή σημασία και ελαστικότητα, που κάνουν δυνατή τη χρησιμοποίησή τους και από τους άλλους κλάδους του δικαίου. Στους κόλπους του έχουν αναπτυχθεί αρχές, των οποίων η σπουδαιότητα εκτείνεται πολύ πέραν από τα όρια του αστικού δικαίου.

Β. Το αστικό δίκαιο πριν από τον ΑΚ. Ι. Βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο. Το αγωνιζόμενο για την ανεξαρτησία του Έθνος, έχοντας επίγνωση της ιστορικής του συνέχειας, αναγόρευσε από τις πρώτες κιόλας εθνικές συνελεύσεις το βυζαντινό δίκαιο, τους νόμους «των αιμινήστων ημών αυτοκρατόρων», σε ισχύον αστικό δίκαιο. Αυτό έγινε κατά τη σύνταξη τόσο του «Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος» στην Επίδαυρο το 1822, όσο και του Συντάγματος του Άστρους το 1825 και του Συντάγματος της Τροιζήνας το 1827. Ο Κυβερνήτης όμως Ιωάννης Καποδίστριας, λαμβάνοντας υπόψη πόσο δύσχηρστα ήταν τα Βασιλικά που περιείχαν τους νόμους αυτούς και πόσο σπάνια τα αντίπατα των Βασιλικών στην ερειπωμένη τότε Ελλάδα, όρισε με το Ψήφισμα της 15ης Δεκεμβρίου 1828 ότι τα «δικαστήρια ακολουθούν τους νόμους των αυτοκρατόρων, περιεχόμενος εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου» (για την ιστορία του δικαίου στην Ελλάδα μετά την εθνική παλιγγενεσία βλ. αντί πολλών Γεωργιάδη, ΕλλΔνη 2007, 645 επ.). Προέκρινε δηλαδή, από την ογκώδη και δυσασπύκτη σειρά των Βασιλικών, την εύχρηστη, συνοπτική και προσιτή συλλογή νόμων, την οποία είχε συντάξει κατά τον 14ο αιώνα ο «εν Θεσσαλονίκη νομοκάνων και κριτής» Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος και η οποία είχε εφαρμοστεί ευρτάτα μεταξύ των υπόδουλων Ελλήνων κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας (για τον Κ.

Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο και τον Αστικό Κώδικα

Αρμενόπουλο και την Εξάβιβλο βλ. αντί πολλών *Τρωιάνο*, σ. 160 επ.· *Πανταζόπουλο*: Τόμος Κ. Αρμενόπουλου, σ. 477 επ.· *Πιτσάκη*, σ. 239 επ.). Την απόφαση του Καποδίστρια υιοθέτησε λίγο αργότερα η Αντιβασιλεία, η οποία όρισε με το Διάταγμα της 23ης Φεβρουαρίου 1835, ότι «οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων οι περιεχόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενόπουλου, θέλουν ισχύει, μέχρις ου δημοσιευθεί ο πολιτικός κώδιξ, του οποίου την σύνταξιν διατάξαμεν ήδη».

- 6** Όπως προκύπτει από το Διάταγμα του 1835, εισήχθησαν ως ισχύον αστικό δίκαιο οι πολιτικοί (δηλ. οι ιδιωτικοί ή αστικοί) νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων. «Κώδιξ» δε, του οποίου προαναγγέλεται η σύνταξη, σημαίνει νομοθέτημα που περιλαμβάνει κατά το δυνατόν εξαντλητικώς τους κανόνες είτε ενός ολόκληρου κλάδου του δικαίου (π.χ. αστικός, εμπορικός, ποινικός κώδικας) είτε ενός τομέα από τον κλάδο αυτόν (π.χ. ναυτικός κώδικας).
- 7 II. Επιστήμη του δικαίου των πανδεκτών.** Παρά τη ρητή αναφορά του Διατάγματος του 1835 στην Εξάβιβλο, επικράτησε μεταξύ των νομικών της νεότερης Ελλάδας η αντίληψη ότι άμεση και κύρια πηγή του τότε ισχύοντος δικαίου ήταν η ιουστινιάνεια νομοθεσία. Για την επικράτηση αυτής της αντίληψης χρησιμοποιήθηκαν τα εξής δύο επιχειρήματα: Πρώτον, ότι η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος της περίληψη του δικαίου που περιέχεται στα Βασιλικά και ότι αυτά δεν είναι άλλο παρά η απόδοση στην ελληνική της νομοθεσίας του Ιουστινιανού. Δεύτερον, ότι το Διάταγμα του 1835 δεν όριζε την Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου ως αποκλειστική πηγή του αστικού δικαίου. Με τον τρόπο αυτόν οι Έλληνες νομικοί έφταναν μέσω της Εξάβιβλου στην ιουστινιάνεια νομοθεσία, την οποία και θεώρησαν ως αμέσως ισχύουσα στη νεότερη Ελλάδα.
- 8** Η επικράτηση αυτής της γνώμης είχε σπουδαιότερες συνέπειες για την εξέλιξη της επιστήμης του αστικού δικαίου στη χώρα μας. Ο λόγος είναι ότι την εποχή εκείνη τα κείμενα της ιουστινιάνειας νομοθεσίας αποτελούσαν πηγή και του αστικού δικαίου που ίσχυε στη Γερμανία. Με βάση τα κείμενα αυτά είχε διαμορφωθεί η γερμανική επιστήμη του δικαίου των πανδεκτών που καλλιεργούσε αριστοτεχνικά το δίκαιο αυτό. Η επιστήμη του δικαίου των πανδεκτών ήκμασε κάτω από την επίδραση της ιστορικής σχολής του δικαίου (κύριος εκπρόσωπος ο Φρειδερίκος-Κάρολος von Savigny, 1779-1861) και έφτασε στο αποκορύφωμά της με τον Βερνάρδο Windscheid (1817-1892).
- 9** Οι πρώτοι καθηγητές του αστικού δικαίου (*Πάυλος Καλλιγιάς, Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, Βασίλειος Οικονομίδης*) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837) είχαν σπουδάσει σε γερμανικά πανεπιστήμια. Αυτός ήταν ο λόγος που τάχτηκαν (και ιδίως ο Καλλιγιάς) υπέρ της παραπάνω ερμηνείας του Διατάγματος του 1835 και επέβαλαν την άποψη ότι ίσχυε το *Corpus Iuris Civilis* (για τους θεμελιωτές του αστικού δικαίου στη νεότερη Ελλάδα βλ. *Ζέπο*, σ. 16 επ.· *Πετρόπουλο*, σ. 383 επ.· *Γαζή*, 19 επ.). Γιατί μέσω της ιουστινιάνειας νομοθεσίας είχαν τη δυνατότητα να εισαγάγουν στην Ελλάδα τη γερμανική επιστήμη του δικαίου των πανδεκτών, την οποία γνώριζαν. Έτσι η επιστήμη αυτή αποτέλεσε και στη χώρα μας τη θεωρητική βάση του ισχύοντος αστικού δικαίου. Τέτοια ήταν μάλιστα η προσήλωση των Ελλήνων νομικών στη γερμανική επιστήμη του δικαίου των πανδεκτών, ώστε τα συγγράμματα των Γερμανών πανδεκτιστών Dernburg, Regelsberger, Windscheid κ.ά. –αφού μεταφράστηκαν στην ελληνική– θεωρούνταν σχεδόν σαν κώδικες νόμων και οι δικαστικές αποφάσεις παρέπεμπαν σ' αυτά αντί να ανατρέχουν στο κείμενο του νόμου.
- 10 III. Οι νεότεροι αστικοί νόμοι.** Η διαπίστωση ότι το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο ήταν σε πολλά θέματα ακατάλληλο για μια σύγχρονη πολιτεία, οδήγησε στη θέσπιση νεότερων αστικών νόμων, με τους οποίους αντικαταστάθηκαν μεγάλα και σημαντικά τμήματα του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου. Πολλοί από τους νόμους αυτούς (όπως π.χ. ο ν. Τ4/1856 «περί μεταγραφής» κ.λπ., ο ν. Τ4Α'/1856 «Αστικός Ελληνικός Νόμος», ο ν. ΧΠΘ'/1861 «περί ανηλικών, επιτροπείας, χειραφεσίας και κηδεμονίας αυτών»), με τους οποίους εκσυγχρονίστηκε το τότε ισχύον δίκαιο, περιλήφθηκαν αργότερα στον ΑΚ ή αποτέλεσαν την πηγή των σχετικών διατάξεών του.
- 11 IV. Τοπικοί αστικοί κώδικες.** Με την επέκταση των ορίων του ελληνικού Κράτους επεκτάθηκε και η νομοθεσία του, δηλ. το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο όπως είχε συμπληρωθεί και εκσυγχρονισθεί με τους νεότερους νόμους. Οι υφιστάμενοι όμως στις προσαρτηθείσες χώρες τοπικοί αστικοί κώδικες διατηρήθηκαν σε ισχύ.
- 12** Έτσι, στην Επτάνησο διατηρήθηκε σε ισχύ ο Ιόνιος Πολιτικός Κώδιξ του 1841 (Ιόνιος Αστικός Κώδιξ), ο οποίος αποτελείτο από 2111 άρθρα και είχε συνταχθεί κυρίως με βάση τον γαλλΑΚ. Στη Σάμο διατηρήθηκε σε ισχύ μετά την προσάρτηση της νήσου ο Αστικός Κώδιξ του 1899 (Σαμιακός Αστικός Κώδιξ), ο οποίος αποτελείτο από 1927 άρθρα και είχε συνταχθεί με βάση το Νομοσχέδιο αστικού δικαίου του 1874. Στην Κρήτη διατηρήθηκε σε ισχύ ο Αστικός Κώδιξ που είχε συνταχθεί το 1904 με βάση κατά κύριο λόγο επίσης το Νομοσχέδιο του 1874 (Κρητικός Αστικός Κώδιξ).
- 13 G. Η σύνταξη του Αστικού Κώδικα. I. Ανάγκη σύνταξης.** Περισσότερα από εκατό χρόνια χρειάστηκαν για να συνταχθεί ο Αστικός Κώδικας, τον οποίο προανήγγειλε το Διάταγμα του 1835. Οι διάφορες επιτροπές που κατά καιρούς είχαν συγκροτηθεί για τον σκοπό αυτό δεν κατέληγαν στην ολοκλήρωση του έργου λόγω των δυσχερειών που παρουσίαζε, της έλλειψης συνέχειας και της πολιτικής αστάθειας που για μεγάλα χρονικά διαστήματα μάστιζε τη χώρα μας.
- 14** Ωστόσο, το παρωχημένο πολλών ρυθμίσεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, η σύγχυση που δημιουργούσε η ισχύς πολλών νέων νόμων, καθώς και η πολυδιάσπαση που επέφερε η ταυτόχρονη χρήση των τοπικών

Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο και τον Αστικό Κώδικα

κωδίκων, καθιστούσε συνεχώς επιτακτικότερη την ανάγκη σύνταξης ενός ενιαίου νομοθετήματος, το οποίο θα περιελάμβανε ολόκληρη την αστική νομοθεσία που ίσχυε μέχρι τότε σε όλη την ελληνική επικράτεια.

II. Προεργασία. Το 1930 η Κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου συνέστησε πενταμελή συντακτική επιτροπή, η οποία απαρτίστηκε από τους καθηγητές *Κωνσταντίνου Δεμερτζή* (πρόεδρος), *Κωνσταντίνου Τριανταφυλλόπουλου*, *Γεώργιου Μπαλή*, *Γεώργιου Μαριδάκη* και τον δικηγόρο *Πέτρο Θηβαίο* (μέλη). Η επιτροπή αυτή ανταποκρίθηκε στη γενική επιθυμία του νομικού κόσμου της χώρας και απέκλεισε το ενδεχόμενο άμεσης μεταφοράς ενός από τους ξένους κώδικες. Απεναντίας απέβλεψε στην κατάρτιση ελληνικού αστικού κώδικα, κωδικοποιώντας το μέχρι τότε ισχύον σε μας αστικό δίκαιο, το οποίο θα συμπληρωνόταν και θα προσαρμοζόταν στις εν τω μεταξύ εξελίξεις και στις σύγχρονες ανάγκες. Αυτό σήμαινε ότι βάση θα αποτελούσε αφενός το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, όπως ίσχυσε σε μας κατά την επίδραση της επιστήμης του δικαίου των πανδεκτών, και αφετέρου οι νεότεροι αστικοί νόμοι.

Έτσι, η συντακτική επιτροπή του 1930 συνέταξε πρώτα διάγραμμα, το οποίο εγκρίθηκε από αναθεωρητική επιτροπή με ευρύτερη σύνθεση (πολυμελέστερη) και στη συνέχεια προχώρησε στη σύνταξη του σχεδίου του κώδικα. Η παραπάνω επιτροπή περάτωσε το έργο της το 1936, τα δε σχέδια των πέντε βιβλίων του Αστικού Κώδικα (Γενικές Αρχές, Ενοχικό Δίκαιο, Εμπράγματο Δίκαιο, Οικογενειακό Δίκαιο και Κληρονομικό Δίκαιο) δημοσιεύθηκαν μεταξύ 1933 και 1936.

Η Κυβέρνηση του *Ιωάννη Μεταξά*, η οποία ήλθε στην εξουσία το 1936, θέλοντας να τελειώσει με το χρονίζον ζήτημα του Αστικού Κώδικα ανέθεσε στο μέλος της επιτροπής *Γεώργιου Μπαλή* την συντονισμό και την τελική επεξεργασία των πέντε σχεδίων, τα οποία –επειδή είχαν συνταχθεί το καθένα από άλλο μέλος της συντακτικής επιτροπής– έδιναν την εικόνα σπονδυλωτού και όχι ενιαίου έργου. Ο *Μπαλής* μετά από εργασία δώδεκα μηνών παρέδωσε στις 17 Δεκεμβρίου 1939 το τελικό σχέδιο του ΑΚ στην Κυβέρνηση Μεταξά, η οποία το δημοσίευσε με τον ν. 2250/1940 και όρισε ως ημερομηνία έναρξης της ισχύος του την 1η Ιουλίου 1941, για να δοθεί στο μεταξύ *Μπαλή* διορισήθηκε στους έλληνες νομικούς να το μελετήσουν. Όμως τα γεγονότα που επακολούθησαν (πόλεμος, κατάληψη της χώρας από τους εχθρούς, διαφυγή της Κυβέρνησης στην Αίγυπτο) κατέστησαν αναγκαία την επ’ αόριστον αναστολή της ισχύος του κώδικα (ν.δ. 35/1941).

Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος η Κυβέρνηση *Πέτρου Βούλγαρη* συγκρότησε το 1945 νέα επιτροπή από τα επιζώντα μέλη της παλαιάς συντακτικής επιτροπής (*Τριανταφυλλόπουλο*, *Μαριδάκη*) στη θέση του αρνηθέντος να μετασχει *Μπαλή* διορίστηκε ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου *Ιωάννης Σακκέτας*, ο οποίος όμως προφασίσθηκε υπηρεσιακά καθήκοντα και δεν έλαβε ενεργό μέρος) με την εντολή, να αναθεωρήσουν το κείμενο του κώδικα με βάση την ασκηθείσα επ’ αυτού κριτική και τις νεότερες (μεταπολεμικές) αντιλήψεις. Μετά από τρίμηνη εργασία η επιτροπή (κατ’ ουσίαν οι καθηγητές *Τριανταφυλλόπουλος* και *Μαριδάκης*) παρέδωσε στις 15 Σεπτεμβρίου 1945 το αναθεωρημένο τελικό σχέδιο του Αστικού Κώδικα στην Κυβέρνηση, η οποία το δημοσίευσε με τον ν. 777/1945 και το έθεσε σε ισχύ στις 23 Φεβρουαρίου 1946 (επέτειο του ιστορικού Διατάγματος του 1835). Έτσι, ενώ επί εκατό και πλέον χρόνια δεν είχαμε Αστικό Κώδικα, αποκτήσαμε δύο: τον Αστικό Κώδικα του 1940 και τον Αστικό Κώδικα του 1945.

III. Έναρξη ισχύος. Η Κυβέρνηση *Κωνσταντίνου Τσαλδάρη* που προήλθε από τις εκλογές του 1946 επανέφερε σε ισχύ τον Αστικό Κώδικα του 1940 με το ν.δ. 7-10 Μαΐου 1946, και μάλιστα αναδρομικώς από τις 23 Φεβρουαρίου 1946, καταργώντας αντιστοιχώς τον Αστικό Κώδικα του 1945. Τότε προκλήθηκε οξείατη επιστημονική διαμάχη που σύντομα έλαβε και πολιτικό χαρακτήρα. Αξιόλογοι νομικοί χωρίστηκαν σε παρατάξεις, τους «μπαλικούς» και τους «τριαναφυλλοπουλικούς», οι οποίες στηρίζονταν από το Κόμμα των Φιλελευθέρων και το Λαϊκό Κόμμα αντιστοιχώς και εκπροσωπούνταν από τα περιοδικά «Θέμις» και «Νέον Δίκαιον» αντιστοιχώς (βλ. *Άκι Λαμπρόπουλο*, σ. 198 επ.). Συγκρίνοντας τους δύο κώδικες πρέπει να πούμε ότι ο κώδικας του 1945 εισήγαγε μεν ορισμένες επιτυχείς τροποποιήσεις, δεν είχε όμως την ενότητα του ύφους και της μορφής που παρουσιάζει ο ισχύων κώδικας του 1940.

Δ. Περιεχόμενο και χαρακτηριστικά του ΑΚ. I. Περιεχόμενο του ΑΚ. Ο ΑΚ ακολούθησε, κατά το πρότυπο του γερμΑΚ (1900), το πενταμερές σύστημα διαίρεσης της ύλης του αστικού δικαίου, απορρίπτοντας τη διμερή διαίρεση (περιουσιακό δικαίο και δικαίο των προσώπων). Έτσι, ο ΑΚ χωρίζεται σε πέντε μέρη («βιβλία»): τις γενικές αρχές, το ενοχικό δίκαιο, το εμπράγματο δίκαιο, το οικογενειακό δίκαιο και το κληρονομικό δίκαιο. Ενοχικό δίκαιο είναι ο κλάδος του αστικού δικαίου που ρυθμίζει τις ενοχικές σχέσεις ή, όπως αλλιώς λέγουμε, τις ενοχές. Εμπράγματο δίκαιο είναι το σύνολο των κανόνων του αστικού δικαίου που ρυθμίζουν τα εμπράγματα δικαιώματα, δηλαδή τις έννομες σχέσεις των προσώπων προς τα πράγματα. Οικογενειακό δίκαιο είναι το σύνολο των κανόνων που ρυθμίζουν τις οικογενειακές σχέσεις, δηλαδή τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων και μεταξύ των συγγενών, ιδιαίτερα μεταξύ γονέων και τέκνων. Κληρονομικό δίκαιο είναι το σύνολο των κανόνων που ρυθμίζουν την τύχη της περιουσίας του ανθρώπου μετά τον θάνατό του, δηλαδή τον τρόπο της ολικής ή μερικής διαδοχής στην περιουσία του, καθώς και τα δικαιώματα των κληρονόμων. Των τεσσάρων αυτών μερών προτάσσεται γενικό μέρος που το ονομάζουμε Γενικές Αρχές και το οποίο περιλαμβάνει κανόνες που εφαρμόζονται και στα τέσσερα παραπάνω μέρη.

Ο ΑΚ, μολοντί δέχθηκε επιρροές από έξι πρότυπα, είναι δημιούργημα της ελληνικής νομικής επιστήμης και διαθέτει πρωτοτυπία και αυτοτέλεια. Οι διατάξεις του διακρίνονται για τη σαφήνεια τους και περιέχουν

Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο και τον Αστικό Κώδικα

αρκετά λεπτομερείς ρυθμίσεις. Αν και κατά βάση συντηρητικός, ο ΑΚ, με τις τελευταίες τροποποιήσεις που έλαβαν χώρα στις αρχές του 21ου αιώνα (ν. 3043/2002 και ν. 3089/2002), επιχείρησε να προσαρμοστεί στις σύγχρονες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις. Ειδικά, η νομοθετική παρέμβαση στον χώρο της βιοτεχνολογίας αναδεικνύει το προοδευτικό πνεύμα του νομοθέτηματος. Χαρακτηριστικά του προοδευτικού χαρακτήρα του ΑΚ είναι επίσης η γενική απαγόρευση της κατάχρησης δικαιώματος (ΑΚ 281), η ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων με γνώμονα την ισότητα μεταξύ των δύο φύλων (Σ 4 § 2), καθώς και η αναγωγή της ανθρωπίνης προσωπικότητας σε έννομο αγαθό άξιο προστασίας (ΑΚ 57-59, 932). Συναφής με την τελευταία είναι και η διασφάλιση της αρχής της ιδιωτικής αυτονομίας (ή αυτονομίας της ιδιωτικής βούλησης), όπως αυτή εκδηλώνεται στην ΑΚ 361. Από την άλλη, πλέγμα διατάξεων (ΑΚ 335 επ.) ορίζει λεπτομερώς τα σχετικά με την ευθύνη του προσώπου που δεν τήρησε τις υποχρεώσεις, τις οποίες ανέλαβε αυτοβούλως έναντι του αντισυμβαλλομένου του. Άλλο θεμελιώδες στοιχείο του ΑΚ είναι η αναγνώριση εμπράγματων δικαιωμάτων (ΑΚ 973), καθώς η προστασία της ιδιοκτησίας σε ευρεία έννοια αποτελεί αναγκαίο συμπλήρωμα της αρχής της αυτονομίας της ιδιωτικής βούλησης και της ελευθερίας των συμβάσεων.

22 Χαρακτηριστική είναι επίσης η ευρεία χρήση στον ΑΚ γενικών ρητρών, το περιεχόμενο των οποίων προσδιορίζεται ανάλογα με τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις και τις ανάγκες κάθε εποχής. Πρόκειται για γενικές κατευθυντήριες διατάξεις, οι οποίες χρησιμοποιούν αόριστες έννοιες και αξιολογικά κριτήρια (όπως «καλή πίστη», «χρηστά ήθη», «εύλογη αιτία», «σπουδαίος λόγος», «κοινωνικός ή οικονομικός σκοπός του δικαιώματος» κ.λπ.) και έτσι παρέχουν στον δικαστή την ευχέρεια να αποφασίζει κάθε φορά, αν η συγκεκριμένη υπόθεση που δικάζει υπάγεται ή όχι στη γενική και αφηρημένη διατύπωση των διατάξεων αυτών. Οι ρήτρες αυτές αποτελούν πολύτιμο βοήθημα για κάθε ερμηνευτή και εφαρμοστή του ΑΚ, αφού εξασφαλίζουν στο νομοθέτημα διαχρονικότητα μέσα από τη δυνατότητα συνεχούς ανακάλυψης. Η ελαστικότητα της διατύπωσης τους αφενός απαλλάσσει τον νομοθέτη από την ανάγκη μιας άκαμπτης περιπτώσιολογικής ρύθμισης και αφετέρου αφήνει στον δικαστή περιθώριο για την εξεύρεση της επικειότερης κάθε φορά λύσης.

23 **II. Κύρια χαρακτηριστικά του ΑΚ.** Ως βασικά χαρακτηριστικά του ΑΚ μπορούν να αναφερθούν τα εξής: α) Η αναγνώριση και προστασία της ανθρωπίνης προσωπικότητας (ΑΚ 57-59, 932), διαπίστωση που εναρμονίζεται σήμερα και με την αντίστοιχη συνταγματική επιταγή (Σ 2 § 1, 5 § 1). β) Η αρχή της ιδιωτικής αυτονομίας (ή αυτονομίας της ιδιωτικής βούλησης) και οι ειδικότερες εκδηλώσεις της (ελευθερία των συμβάσεων: ΑΚ 361, ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι: Σ 12, ελευθερία σύνταξης διαθήκης: ΑΚ 1712) αποτελούν θεμέλιο του ΑΚ, καθώς και όλου του ελληνικού δικαίου και του οικονομικού συστήματος. γ) Εκδήλωση της αρχής της αυτονομίας της ιδιωτικής βούλησης αποτελεί επίσης η αρχή της υποχρέωσης τηρήσεως των συμφωνημένων (*Pacta sunt servanda*), η οποία διαπνέει μεγάλο μέρος του ΑΚ και ιδίως το ενοχικό δικαίο. δ) Θεμελιώδες στοιχείο του ΑΚ αποτελεί η αναγνώριση εμπράγματων δικαιωμάτων (ΑΚ 973) και η πρόσδοση απόλυτου χαρακτήρα στα δικαιώματα αυτά με πρώτο το δικαίωμα κυριότητας. Η προστασία της ιδιοκτησίας αποτελεί το αναγκαίο συμπλήρωμα της αρχής της αυτονομίας της ιδιωτικής βούλησης και της ελευθερίας των συμβάσεων. ε) Όλες οι παραπάνω αρχές αποτελούν κατά βάση εκδήλωση φιλελεύθερων αντιλήψεων. Όμως, η συνειδητοποίηση των κοινωνικών αναγκών οδήγησε στην υιοθέτηση κάποιων αρχών που λειτουργούν ως αντίβαρο στις πρώτες. Κύριο αντιστάθμισμα στην αρχή της αυτονομίας της ιδιωτικής βούλησης αποτελεί η αρχή της υπεροχής των κανόνων δημόσιας τάξης έναντι της ιδιωτικής βούλησης. στ) Στην ίδια κατεύθυνση κινείται η αναγνώριση της αρχής της καλής πίστης και των συναλλακτικών ηθών. Η αρχή αυτή διέπει κατά βάση γενικώς την εκπλήρωση οποιασδήποτε ενδοσυμβατικής υποχρέωσης (ΑΚ 288), δημιουργώντας έτσι έναν πρώτο περιορισμό στην αρχή της ελευθερίας των συμβάσεων. ζ) Χαρακτηριστική είναι επίσης όπως αναφέρθηκε παραπάνω η ευρεία χρήση στον ΑΚ γενικών ρητρών, το περιεχόμενο των οποίων προσδιορίζεται ανάλογα με τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις και τις ανάγκες κάθε εποχής. η) Ιδιαίτερα σημαντική στην κατεύθυνση της κοινωνικής λειτουργίας του ΑΚ είναι η απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος (ΑΚ 281) σε εναρμόνιση και προς την αντίστοιχη συνταγματική επιταγή (Σ 25 § 3). θ) Τέλος, χαρακτηριστικό του ΑΚ αποτελεί –μετά τη μεταρρύθμιση του 1983 (ν. 1329/1983)– η ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων με γνώμονα την ισότητα μεταξύ των δύο φύλων (Σ 4 § 2).

24 **Ε. Τροποποιήσεις του ΑΚ.** Οι σημαντικότερες τροποποιήσεις του ΑΚ επήλθαν το 1968 με την εισαγωγή του νέου Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας και στη συνέχεια με τους ν. 1250/1982 και 1329/1983, με τους οποίους μεταρρυθμίστηκε το οικογενειακό δίκαιο. Οι ν. 2447/1996 και 2915/2001 τροποποίησαν τις διατάξεις για την υιοθεσία, την επιτροπεία και τη δικαστική αντίληψη και προέβλεψαν νέους θεσμούς, όπως τη δικαστική συμπαράσταση και τη δικαστική επιμέλεια ξένων υποθέσεων. Ο ν. 3043/2002 τροποποίησε τις διατάξεις που ρυθμίζουν την ευθύνη του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα και έλλειψη συμφωνημένων ιδιοτήτων του πωληθέντος πράγματος (ΑΚ 534 επ.), καθώς και τις διατάξεις που ρυθμίζουν την εγκρότητα των συμφωνιών περί αποκλεισμού ή περιορισμού της ευθύνης του οφειλέτη για πταίσμα δικό του ή του βοηθού εκπλήρωσης (ΑΚ 332 και 334 § 2). Ο ν. 3089/2002 προσέθεσε ειδικό κεφάλαιο στον ΑΚ (άρθρα 1455-1460) με τίτλο «ιατρική υποβοήθηση στην ανθρωπίνη αναπαραγωγή», ενώ τροποποίησε και τις σχετικές διατάξεις του οικογενειακού δικαίου που επηρεάζονται από την εισαγωγή του νέου θεσμού της «ιατρικής υποβοηθούμενης ανθρωπίνης αναπαραγωγής» (π.χ. πρόβλεψη της αγωγής προσβολής της μητρότητας κατ' αντιστοιχία με την αγωγή

προσβολής της πατρότητας). Κατόπιν, με τα άρθρα 1-5 του ν. 4055/2012 επήλθαν τροποποιήσεις κυρίως στα υποσυστήματα του δικαίου των νομικών προσώπων, του δικαίου του συναινετικού διαζυγίου και του δικαίου των διαθηκών, ενώ με το άρθρο 101 του ν. 4139/2013 τροποποιήθηκε η ΑΚ 261 περί διακοπής της παραγραφής με την άσκηση αγωγής. Προσφάτως, σημαντική τροποποίηση στο οικογενειακό δίκαιο επέφερε ο ν. 4509/2017, ο οποίος αποσύνδεσε το συναινετικό διαζύγιο από την ανάγκη έκδοσης δικαστικής απόφασης (βλ. νέα ΑΚ 1441). Μεταβολές στο οικογενειακό δίκαιο επήλθαν επίσης με τη νομοθεσία για το σύμφωνο συμβίωσης (ν. 3719/2008 και 4356/2015), η οποία καθιέρωσε τη δυνατότητα αρχικά των ετερόφυλων και κατόπιν και ομόφυλων προσώπων να συμβιώνουν δίχως να έχουν τελέσει γάμο, αλλά έχοντας συνάψει το προβλεπόμενο «σύμφωνο συμβίωσης». Τέλος, μικρότερης σημασίας τροποποιήσεις έχουν επέλθει με βάση το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

ΣΤ. Προοπτική του ΑΚ. Ο ΑΚ είναι ένα νομοθέτημα με δυναμική. Το αντικείμενο των ρυθμίσεών του, οι ιδιωτικές σχέσεις, εξελίσσεται με το πέρασμα του χρόνου (π.χ. πώς μπορεί να αντιμετωπιστεί νομικά η διέγερση του κλασικού πυρήνα της οικογένειας με τη συγκατάθεση στην έννοιά της και της ελεύθερης συμβίωσης; ποια στάση οφείλει να τηρήσει ο νομικός απέναντι στις σύγχρονες εξελίξεις της βιοτεχνολογίας που γεννούν λ.χ. φόβους για ενδεχόμενη κλωνοποίηση του ανθρώπου;). Ο ΑΚ καλείται να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις που κατά καιρούς εμφανίζονται, διότι, ως το βασικό κωδικοποιητικό κείμενο της αστικής νομοθεσίας, πάντοτε θα αποτελεί το σημείο αναφοράς και τη βασική πηγή του ιδιωτικού δικαίου. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο ΑΚ δεν εμφανίζει μειονεκτήματα. Οι εξελίξεις στην τεχνολογία (π.χ. εισαγωγή της έννοιας του ηλεκτρονικού εγγράφου), η διεθνοποίηση των συναλλαγών, η δημιουργία νέων μορφών συμβάσεων της σύγχρονης οικονομίας (π.χ. leasing, factoring, franchising, project-financing, merchandising) κ.ά. φανερώνουν τις δυσκολίες προσαρμογής του ΑΚ στις σύγχρονες κοινωνικές και συναλλακτικές ανάγκες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από συνεχείς μεταβολές και έλλειψη σταθερότητας. Παρόλα αυτά, η επιτυχία του ΑΚ είναι δεδομένη και αποδεικνύεται από την απρόσκοπτη και χωρίς ιδιαίτερα νομικά και κοινωνικά προβλήματα εφαρμογή του για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Ζ. Η ιδέα για έναν κοινό Ευρωπαϊκό Αστικό Κώδικα. Κατά καιρούς σημειώθηκαν προσπάθειες για τη δημιουργία ενός Ευρωπαϊκού Κώδικα Ιδιωτικού Δικαίου (π.χ. σχέδιο Lando). Ένα τέτοιο εγχείρημα, ωστόσο, πρέπει να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη, διότι τίθεται σε κίνδυνο η ασφάλεια δικαίου, όταν εισάγονται στην εσωτερική έννομη τάξη ξένες νομικές έννοιες, οι οποίες πολλές φορές αποτελούν προϊόντα διακρατικής διαπραγματεύσεως και συμβιβασμών. Μια περισσότερο ρεαλιστική πρόταση θα ήταν η βαθμιαία και συνεχής σύγκλιση των ευρωπαϊκών ιδιωτικών δικαίων, η οποία εξασφαλίζεται με την επεξεργασία και τη συμφωνία ως προς τις θεμελιώδεις αρχές που διέπουν το ιδιωτικό δίκαιο (π.χ. η ελευθερία των συμβάσεων, η ιδιωτική αυτονομία, η προστασία της εμπιστοσύνης του καλόπιστου συναλλασσομένου, η αποκατάσταση του αδικαιολόγητου πλουτισμού κ.λπ.).

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οι κανόνες του δικαίου γενικά

1 Πηγές του δικαίου. Οι κανόνες του δικαίου περιλαμβάνονται στους νόμους και στα έθιμα.

Βιβλιογραφία: Αραβαντινός, Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου (1983)· Βόγκλης, Κίνδυνοι κατά τη συγκεκριμενοποίηση των γενικών ρητρών, ΔΕΕ 2003, 757· Αγγ. Γεωργιάδη, στον ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου¹, άρθρα 1-3· Γεωργιάδης, Τι είναι δίκαιο; Η νομική επιστήμη για όλους, 2018· ο ίδιος, Συρροή αξιώσεων και συρροή νόμιμων βάσεων της αξίωσης: Ένας απολογισμός, ΧρΙΔ 2016, 3· ο ίδιος, Οι πηγές του ιδιωτικού δικαίου κατά την επανάσταση του 1821, ΕΛΛΔνη 2007, 645· Γκόρκαρης, Η πρακτική των δικαιοδοτικών οργάνων στην εφαρμογή του διεθνούς συμβατικού δικαίου (1986)· Δαγτόγλου, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο⁷, 2015· Δωρής, Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο, τεύχος Α' (1991)· ο ίδιος, Σκέψεις για τη διαπίστωση και πλήρωση των κενών στο δίκαιο, ΧρΙΔ 2003, 577· Καλαβρός/Γεωργόπουλος, Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης³, 2017· Καραύσης, Σταθμοί στην ιστορική πορεία του νομικού συλλογισμού, ΕΛΛΔνη 2002, 613· Καρδαράς, Περί των πηγών του ελληνικού Εργατικού Δικαίου, ΕΕργΔ 2001, 1055· Καρύμπαλη-Τσίτσιου, Πηγές του θετικού δικαίου, ΕΠΑρμ 1980, σ. 227· Λιτζερόπουλος, Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως του ιδιωτικού δικαίου (1932 & ανατύπωση 2000)· Μάνσης, Συνταγματικό Δίκαιο Ι, 1980· Μητσόπουλος, Το πρόβλημα της έννοιας του δικαίου πλάσματος (1998)· ο ίδιος, Θέματα γενικής θεωρίας και λογικής του δικαίου (2005)· Παπανικολάου, Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και ερμηνεία των δικαιοπραξιών (2000)· Σαχπεκίδου, Ευρωπαϊκό Δίκαιο², 2013· Π. Σούβλας, Δίκαιο και δικανική κρίση, 2017· Σταθόπουλος, στον ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου², Γεν. Εισαγωγή και άρθρο 1· ο ίδιος, Δικαιοσύνη, Ενόραση και Λόγος, Δ 2002, 5· Σταμάτης, Μεθοδολογία του Δικαίου – Θεμελίωση των νομικών κρίσεων, 2016· Σταμάτης/Τάκης, Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου², 2018· Σπυριδάκης, Κανόνες δικαίου, διάταξη νόμου, πλάσμα δικαίου και ανάλογη εφαρμογή, ΕΦΑΔ 2008, 259· Ταμπάκης, Νόμος και έθιμον κατά τον Αστικών Κώδικα, ΕΕΝ 1975, 653· Κ. Τσάτσος, Το πρόβλημα των πηγών του δικαίου (1941 & ανατύπωση 1993)· Τσιτσόπουλος, Το έθιμο ως κανόνας δικαίου, ΝοΒ 1983, 637· Τσουκαλάς, Το οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο των μουσουλμάνων της Θράκης μας, ΕΛΛΔνη 2002, 1305· Φίλιος, Νομική Μεθοδολογία³, 2011· Ψωμάς, Η παράβαση των εθίμων ως λόγος αναίρεσης, Δ 2002, 295.

- 1 **A. Ο κανόνας δικαίου.** Ο κανόνας δικαίου συνιστά το δομικό κύτταρο του φαινομένου που λέγεται «δίκαιο». Επομένως, πριν γίνει οποιαδήποτε αναφορά στις πηγές του τελευταίου, αναγκαία είναι η εννοιολογική προσέγγιση του κανόνα δικαίου
- 2 **I. Έννοια και περιεχόμενο. 1. Έννοια.** Κανόνας δικαίου είναι η γενική και αφηρημένη διάταξη, η οποία ρυθμίζει ετερόνομα και επιτακτικά την εξωτερική συμπεριφορά των μελών μιας κοινωνίας που είναι οργανωμένη σε Κράτος. Συγκεκριμένα, η ρύθμιση που περιέχει ο κανόνας δικαίου είναι: α) ρύθμιση εξωτερικής συμπεριφοράς, διότι αποσκοπεί στη διασφάλιση της νομιμότητας της συμπεριφοράς και δεν ενδιαφέρεται καταρχήν για τα εσωτερικά αίτια της πλην εξαιρετικών περιπτώσεων, όπως π.χ. στην περίπτωση της υπαιτιότητας ως στοιχείου της ευθύνης ή της καλής πίστης αυτού που αποκτά την κυριότητα κινητού (ΑΚ 1036)· β) ρύθμιση επιτακτική, διότι υποχρεώνει τα μέλη της κοινωνίας να συμμορφώνονται σ' αυτήν, ενδεχομένως και με μέσα κρατικού καταναγκασμού· γ) ρύθμιση ετερόνομη, διότι δεν προέρχεται από τη βούληση των μελών της κοινωνίας αλλά από τη βούληση της Πολιτείας· δ) ρύθμιση γενική και αφηρημένη, διότι δεν απευθύνεται σε συγκεκριμένο πρόσωπο, αλλά έχει εφαρμογή οποτεδήποτε πληρούνται οι προϋποθέσεις του πραγματικού της, οι οποίες είναι διατυπωμένες σε υποθετική μορφή· ε) ρύθμιση του θετού δικαίου, διότι συνιστά προϊόν αξιολογικής στάθμισης των συγκρουόμενων συμφερόντων που γίνεται από τον εκάστοτε νομοθέτη και δεν εκφράζει κάποιο τέλειο, αληθινό, αιώνιο και αμετάβλητο δίκαιο (φυσικό δίκαιο, για την έννοια του οποίου βλ. Γεωργιάδη, Γεν. Αρχές, § 1 αρ. 25 επ., 31 επ.· Σταθόπουλο, άρθρο 1 αρ. 127 επ.).
- 3 **2. Περιεχόμενο.** Ο κανόνας δικαίου είναι διατυπωμένος ως υποθετικός κανόνας, δηλαδή είναι σύνθετη πρόταση αποτελούμενη από δύο μέρη: το *πραγματικό* (Tatbestand, νομοτυπική μορφή, αντικειμενική υπόσταση, προϋπόθεση) και την *έννομη συνέπεια* (Rechtsfolge), τα οποία τελούν μεταξύ τους σε σχέση υποθέσεως προς απόδοση. Πραγματικό ονομάζεται το σύνολο των προϋποθέσεων (κυρίως πράξεων και γεγονότων) που θέτει ο κανόνας δικαίου, ούτως ώστε να ενεργοποιηθεί η ρυθμιστική λειτουργία του κανόνα σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, δηλαδή να εφαρμοστεί ο κανόνας (π.χ. ΑΚ 914: «Όποιος ζημιώσει άλλον παράνομα και υπαίτια...»). Έννομη συνέπεια είναι το σύνολο των νομικών αποτελεσμάτων που συνεπάγεται η πλήρωση των προϋποθέσεων του πραγματικού (π.χ. ΑΚ 914: «...έχει υποχρέωση να τον αποζημιώσει»).
- 4 **II. Διακρίσεις.** Οι κανόνες δικαίου πρέπει να διακρίνονται από άλλους κανόνες, όπως είναι αυτοί της ηθικής και της εθιμοτυπίας.
- 5 **1. Διάκριση από τους κανόνες της ηθικής.** Ηθική είναι οι αντιλήψεις για το τι είναι αγαθό (καλό). Τόσοι οι κανόνες δικαίου όσο και οι κανόνες της ηθικής επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ωστόσο, σκοπός της

ηθικής είναι να καταστήσει τον άνθρωπο τέλειο (γι' αυτό και η ηθική περιλαμβάνει αυστηρές ρυθμίσεις), ενώ σκοπός του δικαίου είναι να εξασφαλίσει απλώς την ειρηνική συμβίωση των ανθρώπων. Για παράδειγμα, η αθέτηση μίας υπόσχεσης εκλαμβάνεται από το δίκαιο ως πράξη που υπονομεύει το κλίμα κοινωνικής εμπιστοσύνης μεταξύ των κοινωνιών του δικαίου, ενώ η ηθική την αντιμετωπίζει ως αμάρτημα αντίστοιχο με την αθέτηση ενός όρκου. Η ηθική ουσιαστικά αποβλέπει κατά βάση στην εσωτερική συμπεριφορά του ατόμου, σε αντίθεση με το δίκαιο το οποίο ενδιαφέρεται για την εξωτερική συμπεριφορά του. Περαιτέρω, η ηθική είναι αυτόνομη ρύθμιση, διότι εκπορεύεται από τη συνείδηση κάθε ανθρώπου, ενώ το δίκαιο επιβάλλεται στους πολίτες από την Πολιτεία. Όσον αφορά στο περιεχόμενο, οι κανόνες της ηθικής επιτάσσουν και απαγορεύουν μόνον, ενώ οι κανόνες δικαίου γεννούν και δικαιώματα. Άλλωστε, η παραβίαση των κανόνων της ηθικής έχει συνέπειες ψυχολογικής φύσης (τύψεις συνειδήσεως), σε αντίθεση με τους κανόνες δικαίου, των οποίων η παραβίαση έχει αντίκτυπο στην υλική σφαίρα του ατόμου (υποχρέωση καταβολής αποζημίωσης, φυλάκιση κ.λπ.).

6 Οι παραπάνω διαφορές έχουν ως συνέπεια ότι η σφαίρα του δικαίου και η σφαίρα της ηθικής τέμνονται αλλά δεν συμπίπτουν (βλ. αναλυτικά *Γεωργιάδη*, Τ1 είναι δίκαιο, σ. 26-29). Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα οι κανόνες δικαίου δεν συμφωνούν κατά το περιεχόμενο με τα παραγγέλματα της ηθικής (π.χ. οι κανόνες για την παραγραφή των απαιτήσεων με την πάροδο ορισμένου χρόνου). Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι οι ηθικές αρχές και αξίες επηρεάζουν τη διαμόρφωση του περιεχομένου των περισσότερων κανόνων δικαίου, ενώ και το ίδιο το δίκαιο, μερικές φορές, παραπέμπει ρητώς στη σφαίρα της ηθικής προκειμένου να συμπληρώσει τους κανόνες του (π.χ. ΑΚ 512, σχετικά με την ανάκληση δωρεών που έγιναν από ιδιαίτερο ηθικό καθήκον ή από λόγους ευπρέπειας: ΑΠ 2054/2014 Νόμος, διατάξεις που παραπέμπουν στα «χρηστά ήθη», όπως Σ 5 § 1, ΑΚ 33, 178, 281, 919, ΚΠολΔ 116, άρθρ. 1 του ν. 146/1914 «περί αθεμίτου ανταγωνισμού» κ.ά.). Αυτού του είδους οι παραπομπές εξοπλίζουν τους κανόνες της ηθικής με τις ιδιότητες που έχει ο κανόνας δικαίου (υποχρεωτικότητα και ενεργοποίηση του κρατικού καταναγκασμού: *Γεωργιάδης*, Γεν. Αρχές, § 1 αρ. 19). Το νόημα όμως αυτών (των κανόνων της ηθικής) επιβάλλεται να αξιολογείται νομικά μέσα στο σύστημα του ισχύοντος δικαίου (*Δωρής*, σ. 74-75).

7 **2. Διάκριση από τους κανόνες της εθιμοτυπίας.** Οι κανόνες της εθιμοτυπίας είναι κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, που τηρείται κατά συνήθεια σε διάφορους τομείς της ανθρώπινης δράσης, όπως για παράδειγμα στις συναλλαγές. Τέτοιοι τρόποι κοινωνικής συμπεριφοράς είναι π.χ. η απόδοση συγχαρητηρίων για κάποιο ευχάριστο γεγονός, η ανταλλαγή δώρων την Πρωτοχρονιά, η παραχώρηση θέσης από τον νεότερο στον ηλικιωμένο κ.ο.κ. Οι κανόνες της εθιμοτυπίας διακρίνονται από τους κανόνες δικαίου, γιατί στερούνται την υποχρεωτικότητα που διακρίνει τους τελευταίους (*Αραβαντινός*, σ. 43 επ.). Ωστόσο, στο μέτρο που ο νόμος παραπέμπει (π.χ. μέσω γενικών ρητρών όπως η «καλή πίστη» ή τα «συναλλακτικά ήθη») στις κοινωνικές συνήθειες ως ένα κοινωνικό δεδομένο σε ορισμένον κύκλο ανθρώπινης δραστηριότητας, το δεδομένο αυτό ενσωματώνεται στον κανόνα δικαίου και λειτουργεί συμπληρωματικά κατά την εφαρμογή και την ερμηνεία του δικαίου (βλ. σχετικά *Γεωργιάδη*, ό.π., αρ. 23· *Δωρής*, σ. 76-77).

8 **III. Κανόνες ιδιωτικού και δημόσιου δικαίου.** Η διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου δικαίου είναι σημαντική κυρίως από την άποψη ότι ο χαρακτηρισμός μιας έννομης σχέσης ως ιδιωτικού ή δημόσιου δικαίου καθορίζει αντίστοιχα και τη δικαιοδοσία είτε των πολιτικών είτε των διοικητικών δικαστηρίων της χώρας μας. Έτσι, το ιδιωτικό δίκαιο είναι σύνολο κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ υποκειμένων (φυσικών ή νομικών προσώπων), τα οποία δεν ασκούν στη συγκεκριμένη περίπτωση δημόσια εξουσία. Αντίθετα, δημόσιο δίκαιο είναι το σύνολο των κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν αφενός την οργάνωση και τη λειτουργία του Κράτους και των άλλων φορέων δημόσιας εξουσίας (νομικών προσώπων δημόσιου δικαίου, δημόσιων οργανισμών ή και φυσικών προσώπων εφόσον και στην έκταση που ασκούν δημόσια εξουσία) και αφετέρου τις σχέσεις των φορέων αυτών μεταξύ τους ή με τους ιδιώτες. Ως προς τα κριτήρια της εν λόγω διάκρισης έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες (βλ. σχετικά *Σημαντήρα*, Γεν. Αρχές, αρ. 3). Η θεωρία των υποκειμένων εστιάζει στα υποκείμενα των κανόνων δικαίου: Αν υποκείμενα ενός κανόνα δικαίου είναι το Κράτος, νομικά πρόσωπα δημόσιου δικαίου ή δημόσιοι οργανισμοί, τότε ο κανόνας αυτός ανήκει στο δημόσιο δίκαιο· αντίθετα, αν ο κανόνας απευθύνεται στους ιδιώτες, πρόκειται για ιδιωτικό δίκαιο. Η θεωρία των συμφερόντων αναζητεί το κριτήριο διάκρισης στη φύση του συμφέροντος, το οποίο υπηρετεί ο κανόνας δικαίου, ενώ η θεωρία της υποταγής στο αν τα υποκείμενα του κανόνα δικαίου βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση ισοτιμίας ή υπεροχής. Σύμφωνα τέλος με τη νεότερη θεωρία της εξουσίας, η οποία αποτελεί εξέλιξη της υποκειμενικής θεωρίας, κριτήριο πρέπει να αποτελέσει το αν ένα τουλάχιστον από τα υποκείμενα του κανόνα δικαίου είναι φορέας δημόσιας εξουσίας. Στα χώρας μας η κρατούσα γνώμη στη νομολογία υιοθετεί την υποκειμενική θεωρία. Τα δικαστήρια δέχονται δηλαδή κατά κανόνα ότι, για να δημιουργηθεί διοικητική διαφορά, ένα τουλάχιστον από τα υποκείμενα της σχέσης πρέπει να είναι το Κράτος ή νομικό πρόσωπο δημόσιου δικαίου (ΑΕΔ 4/2017 Νόμος: ΟλστΕ 2655/1987 ΝοΒ 1987, 1302· ΣτΕ 2245/2017 Νόμος: ΑΠ 371/2014 Νόμος). Πάντως, ειδικά για την οριοθέτηση της διοικητικής σύμβασης χρησιμοποιούνται αθροιστικά και κριτήρια από τη θεωρία της εξουσίας (βλ. λ.χ. ΑΕΔ 4/2012 ΕΔΔΔ 2013, 57· ΑΠ 59/2017 Νόμος: Πενταμελές ΕφΑθ 534/2016 Νόμος). Η τελευταία αυτή θεωρία, που πρέπει να θεωρηθεί ορθότερη, είναι και η κρατούσα στην επιστήμη (βλ. *Μάνεση*, σ. 114 επ. και *Σταθόπουλο*, Γεν. Εισαγωγή, αρ. 15 μ.π.π.).

Άρθρο 1

- 9 Β. Πηγές του δικαίου. Ι. Έννοια της πηγής του δικαίου.** Πηγή του δικαίου είναι ο λόγος εκείνος, ο οποίος θεμελιώνει την ισχύ ενός κανόνα δικαίου. Με άλλα λόγια, από την πηγή έλκει την ισχύ του το δεοντολογικό νόημα που περιέχεται στον κανόνα δικαίου (*Τσάτσος*, σ. 11 επ.). Έτσι, κατά την ΑΚ 1 ο νόμος ή το έθιμο θεμελιώνουν την ισχύ των κανόνων δικαίου. Ωστόσο, ο όρος «πηγές του δικαίου» έχει και άλλες σημασίες: Ως «πηγή του δικαίου» δυνατό να νοηθεί αφενός το όργανο θέσπισης ή διαμόρφωσης των κανόνων δικαίου (ο νομοθέτης, η διοίκηση, ο λαός κ.ά.), και αφετέρου η εξωτερική μορφή, με την οποία εμφανίζεται ο κανόνας δικαίου (Σύνταγμα, νόμος, συλλογική σύμβαση εργασίας κ.λπ.). Η ΑΚ 1 εκφράζει γενικότερη αρχή του δικαίου, γι' αυτό και γίνεται δεκτό ότι εφαρμόζεται τόσο στο ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο δίκαιο (*Ταμπάκης*, ΕΕΝ 1975, 659).
- 10 ΙΙ. Πρωτογενείς πηγές του δικαίου.** Το Σύνταγμα αποτελεί την ύπατη πηγή δικαίου, στην οποία έχει ενσωματωθεί, ως θετικό πια δίκαιο, η πρωταρχική ιδέα της δικαιοσύνης (σεβασμός στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ισότητα, λαϊκή κυριαρχία· *Σταθόπουλος*, Δ 2002, 19). Το Σύνταγμα δεν αντλεί την ισχύ του από κάποια άλλη πηγή του δικαίου, γι' αυτό και αποτελεί πρωτογενή πηγή του δικαίου. Περαιτέρω, από τις Σ 26 § 1, 73 επ. και ΑΚ 1 προκύπτει ότι πρωτογενείς πηγές του δικαίου συνιστούν επίσης ο νόμος και το έθιμο. Τέλος, δυνάμει της Σ 28 πρωτογενείς πηγές του δικαίου αποτελούν και οι «γενικώς παραδεδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου», όπως επίσης και το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο.
- 11 1. Νόμος. α. Έννοια και διακρίσεις.** Νόμο αποτελεί κάθε γραπτή πράξη της Πολιτείας που θέτει κανόνα δικαίου και τίθεται σύμφωνα με καθορισμένη διαδικασία. Ο ορισμός αυτός αναφέρεται στον ουσιαστικό νόμο, ο οποίος αντιδιαστέλλεται προς τον τυπικό νόμο. Τυπικό νόμο αποκαλούμε τον νόμο που ψηφίζεται από τη Βουλή με τη διαδικασία που ορίζει το Σύνταγμα και εκδίδεται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας (Σ 26 § 1, 42). Οι τυπικοί νόμοι περιέχουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία κανόνες δικαίου· τούτο όμως δεν είναι απαραίτητο. Για παράδειγμα, δεν περιέχει κανόνα δικαίου ο νόμος που χορηγεί άδεια σε ξένη στρατιωτική δύναμη να εισέλθει ή να διαμείνει στην ελληνική επικράτεια (Σ 27 § 2), ο νόμος που κυρώνει συνθήκες σχετικές με τη φορολογία, την οικονομική συνεργασία και τη συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς ή συνθήκες (Σ 36 § 2), ο προϋπολογισμός του Κράτους (Σ 79 § 1) κ.ά. Από την άλλη ουσιαστικοί νόμοι είναι το Σύνταγμα, οι τυπικοί νόμοι που περιέχουν κανόνα δικαίου, οι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, τα προεδρικά διατάγματα, οι υπουργικές αποφάσεις και οι λοιπές κανονιστικές διοικητικές πράξεις (π.χ. αποφάσεις ΟΤΑ). Με αυτήν την ευρεία έννοια χρησιμοποιείται η λέξη νόμος λ.χ. στις ΑΚ 1, 2, Σ 4 § 1 και 559 αρ. 1 ΚΠολΔ (βλ. *Σταθόπουλο*, άρθρο 1 αρ. 149· *Αραβαντινό*, σ. 84). Συναφής, αλλά όχι ταυτόσημη, είναι και η διάκριση μεταξύ ουσιαστικού και δικονομικού κανόνα δικαίου (βλ. ΚΠολΔ 559 αρ. 1, 560 αρ. 1), όπου ως ουσιαστικού δικαίου θεωρείται ο κανόνας που ρυθμίζει τις βιοτικές σχέσεις, απονέμοντας δικαιώματα και επιβάλλοντας υποχρεώσεις ή κυρώσεις (*Μαργαρίτης*, σε Κεραμεύς/Κονδύλης/Νίκας, Ερμηνεία ΚΠολΔ, 2000, άρθρο 559 αρ. 20 επ.· *Καλαβρός*, Η αναίρεση κατά τον ΚΠολΔ, Γ' έκδοση 2017, άρθρο 559 αρ. 4 επ.), αδιάφορο αν αυτό γίνεται με νόμο τυπικό ή ουσιαστικό με την παραπάνω εκτεθείσα έννοια.
- 12 β. Ιεράρχηση ουσιαστικών νόμων.** Οι ουσιαστικοί νόμοι δεν έχουν όλοι την ίδια τυπική ισχύ, αλλά υπόκεινται σε ορισμένη ιεραρχία. Τούτο σημαίνει αφενός ότι κάθε κανόνας δικαίου αντλεί την ισχύ του από έναν τουλάχιστον κανόνα που ανήκει σε ανώτερη βαθμίδα (λ.χ. ο νόμος είναι ισχυρός μόνο εφόσον έχει παραχθεί με τη διαδικασία και τις προϋποθέσεις που ορίζει το Σύνταγμα). Και αφετέρου, κάθε κανόνας ορισμένης βαθμίδας δεν επιτρέπεται να αντιβαίνει στους ιεραρχικά ανώτερους κανόνες και δεν μπορεί να καταργεί ή να τροποποιεί κάποιον από αυτούς. Ειδική συνέπεια αυτού είναι η υποχρέωση των δικαστηρίων να μην εφαρμόζουν, κατά τις Σ 87 § 2 και 93 § 4, ουσιαστικό νόμο, ο οποίος αντίκειται στο Σύνταγμα, δηλαδή είναι αντισυνταγματικός (βλ. ΟΛΑΠ 6/2015 Νόμος). Ειδικότερα, οι κανόνες δικαίου ακολουθούν την εξής ιεραρχική τάξη: Σύνταγμα, γενικά παραδεδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου ή διεθνείς συμβάσεις (Σ 28 § 1 εδ. α'), νόμος, προεδρικό διάταγμα, πράξη υπουργικού συμβουλίου, υπουργική απόφαση, γενικό ή τοπικό έθιμο. Ωστόσο σ' αυτή την ιεραρχική κλίμακα ιδιαίτερη θέση καταλαμβάνει το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το οποίο –όπως γίνεται γενικά δεκτό– υπερισχύει του εθνικού δικαίου του κάθε κράτους-μέλους, άρα και της Ελλάδος (βλ. παρακ. αρ. 23).
- 13 2. Έθιμο. α. Δημιουργία – Θεμελίωση.** Το έθιμο περιλαμβάνει κανόνες δικαίου (ΑΚ 1) και άρα ρυθμίζει ετερόνομα και επιτακτικά τις σχέσεις των πολιτών. Για τη δημιουργία εθίμου απαιτείται μακρά, αδιάκοπη και ομοιόμορφη τήρηση ορισμένης συμπεριφοράς από τα μέλη μιας κοινωνίας με συνείδηση δικαίου, δηλαδή με την πεποίθηση ότι τηρώντας τη συμπεριφορά αυτήν εφαρμόζουν κανόνα δικαίου (ΑΠ 986/2017 Νόμος· ΑΠ 644/2015 Ισοκράτης· ΑΠ 1443/2010 ΝοΒ 2011, 583). Από τον ορισμό αυτόν προκύπτουν τα δύο θεμελιώδη στοιχεία της έννοιας του εθίμου: α) Μακρά, ομοιόμορφη και αδιάκοπη τήρηση ορισμένης συμπεριφοράς (υλικό στοιχείο, *longa usus*). Η τηρούμενη συμπεριφορά μπορεί να εκδηλώνεται και με την ανοχή ή τη μη εναντίωση (*Γεωργιάδης*, Γεν. Αρχές, § 2 αρ. 10), ενώ δεν πρέπει να προσκρούει στη δημόσια τάξη ή στα χρηστά ήθη (ΑΠ 496/1995 ΕΕΝ 1996, 401: «δεν μπορεί να μεταβιβασθεί ακίνητο με βάση κάποιο έθιμο, διότι ο τρόπος μεταβιβάσεως ακινήτου είναι δημοσίας τάξεως»· ΠΠρΑθ 3100/1999 ΝοΒ 1999, 1600 με σχόλιο *Χριστακάκου*· βλ. σχετικώς παρακ. άρθρο 2 αρ. 13). β) Συνείδηση των μελών της κοινωνίας ότι η ακολουθούμενη πρακτική αποτελεί περιεχόμενο υποχρεωτικού κανόνα δικαίου (ψυχολογικό στοιχείο, *opinio necessitatis* ή *opinio juris*). Επομένως δεν υπάρχει έθιμο, όταν μια συμπεριφορά τηρείται είτε συμπωματικά είτε από συ-